

छविलाल गुरु आफ्नो जमानाका चरित्रनायक

खगेन्द्र संग्रौला

पण्डित भन्ने शब्द सुन्नसाथ हाम्रो मानसपटलमा एउटा अजीबको छवि सलबलाउन थाल्यो। टुप्पोमा गाँठो पारेको जी टुप्पी, निधारमा तेर्सो तीन धर्कें चन्दन, आडमा सेतो धोती र काँधमा मयल काती परेको जनै। मुखमा दया, उदारता र दानशीलताका अनन्त उपदेशको फोहरा र मनमा असीमित लोभ, संकीर्णता, क्षुद्रता र व्यभिचारको लालसा। गोलभेंडा खाए त्यसको जात जाने, कामी, दमाई र सार्कीलाई छोए शरीरमा सुनपानी छर्केर त्यसले चोखिनु पर्ने, श्राद्धमा विरालो नबाँधे त्यसको सनातन धर्म सत्यनाश हुने। पण्डित असहाय र असक्तहरूलाई स्वर्ग जाने टिकट विक्री गर्ने त्यस्तो दलाल हो जसको दलालीभिन्नको कपट र लालचले वैदेशिक रोजगारी फाँटका आजका धुर्त दलालहरूलाई समेत पनि माथ गरिदिन्छ। दुर्गम र विकट ठाउँका र अभाव र अत्याचारग्रस्त गाउँका पण्डितहरूको मात्र होइन, शहर-बजारदेखि लिएर पशुपतिनाथको मन्दिरसम्मका पण्डितहरूको चारीत्रिक पहिचानको साभ्का छवि यही हो - लोभी, ढोंगी, कपटी, संकीर्ण, व्यभिचारी र कट्टरपन्थी। यो कसैले पूर्वाग्रह वा द्वेषका कारण तिनका थाप्तामा थोपरिदिएको छवि होइन, यो त तिनले आफ्ना विचार र चरित्र अनि कर्म र संस्कारले आर्जन गरेको छवि हो।

तर अपवादको महलमा हाम्रो इतिहास र समाजमा केही असल पण्डित नभएका होइनन्। समाज सुधारको भेषमा निरंकुश राणातन्त्रविरुद्ध जनजागरणको शंखघोष गर्ने शहीद शुक्रराज शास्त्री पण्डित थिए। श्लोकको सुललित शैलीमा दुनियाँलाई नीति-वचन सुनाउने लेखनाथ पौड्याल पण्डित थिए। दार्जिलि-को पहाडी भित्तोबाट 'जाग जाग अब जाग न जाग' भन्दै जागरणको लयात्मक घण्टा बजाउने धरणीधर कोइराला पण्डित थिए। र, त्यसैगरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाहरू पनि पण्डित नै थिए। यी र यस्ता असल पण्डितहरूको छोटो लस्करमा उभिएका थिए पण्डित छविलाल पोखेला।

छविलाल पोखेल हालै हाम्रो माभ्रबाट सधैंका लागि विदा भए। तर, उनको फट्टिक छवि नेपाली समाजका हेपिएका, ड्याकिएका, चुसिएका र जीब्राहरण गरिएका असंख्य मानिसहरूका स्मृतिमा कहिल्यै धमिलो नहुने, कहिल्यै नभेटिने र कहिल्यै नविसिँइने गरी छापिएको छ।

छविलालको जीवन विरोधका शृङ्खलाहरूको सुन्दर कथा हो। छविलालको जीवन विद्रोहका लहरहरूको मनोहर गाथा हो। सनातन रीतिथितिका नाउँमा जहाँ उनले अत्याचार देखे त्यस्तो अत्याचारमाथि उनी जाइलागे। धर्मका नाउँमा जहाँ उनले नरद्वेष देखे, त्यसका विरुद्ध उनी आँधी भएर खनिए। लोकाचारका नाउँमा जहाँ उनले पापाचार देखे, त्यहाँ उनले सिंहनाद गरे। उनले जहाँ-जहाँ मानिसहरूको रोदन र क्रन्दन सुने, त्यहाँ उनी हात बाँधेर र ओठमा दही जमाएर बसेनन्। उनले जहाँ-जहाँ पाइला टेके, त्यहाँ सडेगलेका रीतिथितिहरूको जग हल्लियो। उनको हुङ्कार जहाँ प्रकट भयो, त्यहाँका कट्टरपन्थीहरूका बीचमा खैलाबैला मच्चियो। पण्डित छविलाल आफ्नो समयका आँधी हुन्, समाजका स्यालहरूका मुखेञ्जी उनी सिंह हुन्, कुपण्डुकहरूका मुखेञ्जी उनी कल्याणकारी परिवर्तन र सुधारका अथक बाहक हुन् र अन्धकार समाजका उनी प्रकाशपुञ्ज हुन्।

छविलाल पोखेलको विरोध र विद्रोहको लहर शुरु भएको धेरै अघि हो। त्यो मुलुकमा

७- छापामा दलित

जहानियाँ राणा शासनको मनपरीतन्त्र चलेको थियो। अत्याचारी राणाहरूको इशारावेगर न रुखका पात हल्लिन्थे, न नदीको पानी बग्थ्यो, न आकाशमण्डलमा हावा चल्थ्यो। मुलुकका गाउँ-गाउँमा अत्याचारी शासनलाई दिगो राख्न डिड्ढा र विचारी, पण्डित र पुरोहित, हलदार र बडाहाकिमलाई चौकिदार राखिएको थियो। तर जहाँ छविलाल छन् त्यहाँ यी पाजी चौकिदारहरूको केही पिताम चल्दैन।

छविलालले देखे, नेपाली समाजमा बालविवाह नाउँको कलङ्को चलन चलेको छ। गद्दा खेल्ने, लुकी खेल्ने, कथा हाल्ने र कथा सुन्ने उमेरमा अज्ञान र निर्दोष बालबालिकाहरू विवाह बन्धनमा बाँधिन बाध्य हुन्छन्। कलिलो उमेरमा विवाह हुन्छ। केही वर्षपछि सन्तानको जायजन्म हुन्छ। अनि युवावस्थामा प्रवेश गर्नु नपाई मानिस गृहस्थको भारीले थिचेर बूढो भइहाल्छ। यसरी मानिसको बाल्यकालको सुख हरिन्छ, उसको युवावस्था आउनु नपाई कतै अलप हुन्छ। छविलाललाई लाग्यो यो त बढी नै भो। तसर्थ उनी आफ्नी ११/१२ वर्षकी कान्छी बहिनी र दाजुकी छोरीको बालविवाह गर्नुहुँदैन भनेर संघर्षको मैदानबाट डटो। नभन्दै उनले जिते पनि। तर, टोलछिमेकमा पोखेल परिवारको बदनाम भयो। पछि केटीहरू ठूला भएपछि तिनको विहा हुनेछैन र तिनले बूढीकन्याको दुःखी, अपहेलित र लाञ्छित जीवन भोग गर्नुपर्नेछ भनेर पाखाभित्तामा कट्टरपन्थी र ठूलाहरूले स्यालहुँदैं पिटो। तर गाउँले रुढीवादी, फटाहा र लुच्चाहरूका भविष्यवाणीहरूलाई मिथ्या सिद्ध गर्दै १६ वर्षकी भएपछि तिनको विहा गरियो। मुलुकभरीका धेरै छविलालहरूका आवाज र दबावका कारण केही कालपछि सरकारले बालविहा गर्न नपाइने कानूनी बन्दोबस्त मिलायो। सत्ता भुक्तियो, पण्डित छविलालहरूको न्यायको आवाजले जितेरै छाड्यो।

छविलालले देखे, ब्रतबन्ध गरेर आडमा बाहुनको जात नहाली बाहुन केटाहरू चौकामाथि चुलामा चढ्न पाउँदैनन्। उता केटीहरूको चाहि ब्रतबन्ध गर्नुपर्दैन। विहा गरिदियो, चुलामा चढायो, कुरा सकियो। यस्तो ताल न बेतालको पनि रीत हुन्छ? छविलालले ब्रतबन्ध नगरेका केटाहरूलाई भकाभक चुलामा उकाले र उता केटीहरूको चाहि ब्रतबन्ध गरिदिए। थोत्रो र अर्थ न बर्थको कर्मकाण्डको विरोध गर्ने र त्यसका जरा खलबल्याइदिने छविलालको यो अनौठो काइदा थियो। विरोध गर्ने उनको आफ्नै विधि थियो, आफ्नै शैली थियो, आफ्नै कार्यनीति थियो। जहाँ छविलालले हात हाले त्यहाँ रुढीग्रस्त रीतिथितिको हरिबिजोकै भयो।

वि.सं. १९९१ मा पण्डित छविलालले धनकुटामा गोकुण्डेश्वर पाठशाला खोलेर त्यसका संस्थापक सभापति भए। पछि गुरु महानन्द सापकोटा समेतले चन्दा उठाएर २००३ सालमा धरानमा पब्लिक हाइस्कूल शुरु गरे। सापकोटा त्यसका दीर्घकालीन सचिव रहे। स्कूलमा हीरालाल विश्वकर्मा र टी.आर. विश्वकर्मालाई पढाउने मेसो शुरु भयो। क्रोध र अहंकारले अन्तत भएका उच्च जातका भनाउँदा बाहुन-क्षेत्रीहरू मुक्का उजाउँदै मैदानमा उत्रिए। अपवित्र कामीलाई विद्याको पवित्र मन्दिरमा हुल्ने? जात चिलिम हुने भो भनेर रन्थनिएका विष्टहरू दगुदै धनकुटा पुगे। त्यहाँ तिनले बडाहाकिम छेउ पोल लगाए। तिनले बडा हाकिमको चिठी ल्याए - विष्ट र अछूतलाई एकै ठाउँमा राखेर पढाउन मिल्दैन। ऐन कानूनले दिँदैन भन्ने। तर महानन्द र छविलालले त्यस जातवादी खोस्टालाई एकरत्ति टेरपुच्छेर लाएनन्। उनीहरूले मृगेन्द्र शमशेरसमक्ष विन्ती चढाए। निज शमशेरले छुट्टै आसनमा राखेर पढाउँदै गर्नु, पछि हेदैजाउँला भनेजस्तो लिखत पठाए। हीरालाल र टी.आर. ले पढेको पढ्ये गरे, विष्टहरूको नरद्वेषी विरोधले धुलो चाट्यो।

२००५-६ सालतिर छविलालका चित्तको अन्तर एउटा प्रश्न उठ्यो - ए रातौं। बाहुनले गोलभेडा खान किन नहुने? के गोलभेडा तरकारीमध्येको अछूत हो? अछूत हो भनेर ठहर गर्ने बूढीवासीको छोरो हो? अन्ध-परम्परासँग गुरुलाई चल्नु जड चल्थ्यो र उनको पालो गोलभेडा बजाइदिए। पण्डितजीले दुई-चारवटा गोलभेडा खाएका के थिए धरानमा विष्ट-बराजुहरूको संसारमा नब्बे सालको भन्दा भयङ्कर भुइँचालो गयो। चराचर जगतका कुहिगन्धे कर्मकाण्डी शास्त्र शायद हिन्दू कर्मकाण्डी शास्त्र नै हो। त्यस सदाउ शास्त्रमा लेखेको रहेछ - बाहुनले गोलभेडा खाए भने

८- छापामा दलित

अनाचार ठहरिन्छ कुहेको कानूनको पुच्छारमा भुण्डिदै धर्मान्ध उन्मादीहरूले छविलालको तथानाम निन्दा गरे। बडाहाकिमको आदेश बमोजिम तिनले उनको जात काडे। बडाहाकिम बनाउँदा छोटो हाकिम आफैँ आदेशपत्र सुनाउँदै घरघरै घुम्थे। छविलालका आफन्त, प्रियजन र शुभचिन्तकहरू चिन्तित भए। तर, उनी आफू भने हुक्क छन्। स्यालहरू कराइरहे। सिंहले गोलभेडा अटुट खाइरह्यो।

रहँदाबस्दा छविलाल गुरुले उत्पात गरे। एक दिन धरानको सेरोफेरो ६०/७० जना च्यामेहरूलाई बटुले। उनले तिनलाई रक्सी नखान अर्ती दिएर चलिआएको चलनअनुसार तिनले सुन्न नहुने भगवानको मन्त्र तिनलाई सुनाइदिए। गएको वैशाखको कुरा हो, उनले एकजना दमाईका घरमा भगवत्को सप्ताह पुराण लगाइदिए। आफूलाई चोखो, ठूलो र हिरो ठान्ने सेरोफेरो विष्टहरू निरीह नजरले हेरेको हेचै भए।

सात सालको हुलचालमा छविलाल गुरु घनकुटा भेगका बागी नायक थिए। दुनियाँको समर्थनको लको आफ्ना पछाडि छँदैथियो, त्यसकारण उनले अधि सरेर राणाका सिपाहीहरूका बन्दूकलाई निस्तेज पारिदिए। र, उता लिम्बूहरूको हो हल्लालाई पनि उनले चाट्छुट्टै समन गरिदिए।

छविलाल गुरुले जे-जति गरे, नाम र धन कमाउने लाल्साले गरेनन्। उनमा लोभानी-पापानीको नाम-निशान केही थिएन। उनी पद, प्रतिष्ठा र पैसालाई होइन, मानिसलाई माया गर्थे। थोत्रा रीतिथिति र पिराहा चलनहरू तोड्दै जानु, मानिस-मानिसमाभ रहिआएका भेदभावका पर्खाल तोडेर बन्धुत्व र सहभाव फैलाउनु, शिक्षाले मानिसका अन्तरका आँखा खोल्नु र समाजलाई उज्यालोतिर डोच्याउन जमको गर्नु- उनको तिसना, ध्याउन्न र साधना यही थियो। उनी देशभक्त थिए, उनी जनप्रेमी थिए, उनी स्वाभिमानी थिए र उनी सामाजिक प्रगति र कल्याणका कर्मठ उपासक थिए।

धरान-घनकुटा भेगका गुरु पण्डित छविलाल हामी सबै नेपालीका आदरणीय गुरु हुन्। सत्याग्रहमा शरचन्द्र बस्ती लेख्नुहुन्छ - “मानिस प्रभावशाली वक्तृत्व क्षमता, सुललित लेखन भव्य व्यक्तित्व वा आडम्बरी परिधानले होइन-नैतिकता, आत्मविश्वास, विश्वासप्रतिको ठोस इमान्दारी, कर्मनिष्ठा र आडम्बर शून्यताले मात्र महान् बन्नसक्छ भन्ने उदाहरण पनि उहाँ नै हुनुहुन्थ्यो।” कुरा साँचो हो, काँग्रेसमध्येका श्रेष्ठ काँग्रेस हुन् गुरु छविलाल पोखेला।

(नेपाल समाचारपत्र, ११ फागुन २०५६)